

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin ən qədim əlyazmalarında Azərbaycan dili ənənələri

Hürnisə Bəşirova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan.
E-mail: bhurnisa@gmail.com

Annatasıya. Azərbaycan ədəbi dilinin təkamülü prosesinin təhlili zamanı dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı bizim üçün əvəzolunmaz mənbədir. Bu yolda biz dahi şairin yaradıcılığına daxil olan və dünyada “Xəmsə”nin ən qədim əlyazması kimi qəbul edilmiş “Pənc Gənc” adlı kitabın (Kitabın yazılma tarixi: 1318-19-cu illər) götürülmüş “Leyli və Məcnun” dastanının mətni üzərində araşdırma işi aparmışıq. Müasir dövrdə Azərbaycan və fars-dillərinin birgə saflaşma və təkamül prosesi araşdırılmamışdır. Məqalədən aydın olduğu kimi, bu dillərin saflaşma prosesi mürəkkəb və geniş bir zamanı əhatə etmişdir.

Açar sözlər: qədim Azərbaycan-türk dili, “Pənc Gənc”, Nizami Gəncəvi, “Leyli və Məcnun”, azər

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 16.11.2022; qəbul edilib – 30.11.2022

The traditions of the Azerbaijani language in the most ancient manuscripts of “Khamasa” by Nizami Ganjavi

Hurnisa Bashirova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Azerbaijan.
E-mail: bhurnisa@gmail.com

Abstract. The creativity of our genius poet Nizami Ganjavi is an irreplaceable source for us when analyzing the process of the evolution of the literary language of Azerbaijan. In this way, research work was carried out on the text of the epic “Leyli and Majnun” taken from the book “Panj Ganj” (date of writing of the book: 1318-19 years), which was accepted as the most ancient manuscript of “Khamasa” in the world, and was included in the creativity of our genius poet. In the modern era, the process of joint refinement and evolution of the Azerbaijani and Persian languages has not been investigated. It is clear from the article that the refining process of these languages covered a complex and extensive time.

Keywords: ancient Azerbaijani-Turkic language, “Panj Ganj”, Nizami Ganjavi, “Leyli and Majnun”, azeri

Article history: received – 16.11.2022; accepted – 30.11.2022

Giriş / Introduction

Hər bir insanın məxsus olduğu xalqın dili onun ana dilidir. Xalq dilinin ümumişlək formasına isə ədəbi dil deyilir.

“Ümumi türk dili tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlar, xüsusilə professor Əhməd Cəfərovun tədqiqatı göstərir ki, müxtəlif türk etnik-mədəni regionlarında meydana çıxan türk ədəbi dillərinin ümumi türk dili tarixi anlayışını istisna etmir, əksinə tamamlayır. Müstəqil türk ədəbi dilləri ümumi bir türk ədəbi dilinin məhsulu olub, məhz həmin mühitin əks olunduğu coğrafi arealda formalaşır, etnik-mədəni ehtiyacı ödəyir, yaxud dəyişikliyə uğrayır, yerinə yeni ədəbi forma gəlir. Lakin hər bir yeni forma mütləq özündən əvvəlki dilin təcrübəsinə və ümumi türk dili ünsürlərinin inkişafına əsaslanır” [1, s.9]. Bu səbəbdən, Azərbaycan ədəbi dilinin təkamülü prosesinin təhlili zamanı dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı bizim üçün əvəzolunmaz mənbədir.

Əsas hissə / Main Part

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi, şeirin böyük ustadı Nizami Gəncəvinin doğma dilinə olan sonsuz məhəbbəti, bizi şairin sirli dünyasına dəvət edir. Bu yolda “Leyli və Məcnun” dastanından bir parça şeir bizim ən etibarlı yol yoldaşımızdır:

کر بای برون نهذ بسوزد	عقل از در تو بصر فروزم
جستن ز من هدايت از تو	ای عقل مرا کفایت از تو
جون راه نما توی چه باکست	من بی دل و راه بیم ناکست
طاقت نه چگونه باشذ این کار	عاجز شدم از کرانی بار
آزرم تو هست بانگ از آن نیست	میکوشم و در تنم توان نیست
بیش تو یکست نوش یا زهر	کر لطف کنی و کر کنی قهر

[2, s.121, a]

(Əlyazmanın mətni olduğu kimi verilmişdir.)

- Ağıl sən insanı ucaldırsa, ayağını kənar qoysan insan yanar.
- Ey ağıl, sənin əlindən zara gəldim, mən çıxış yolu axtarıram, sən mənə kömək et.
- Mən qorxuram, yol qorxuludur. Yol göstərənimsənsən, nədən qorxum.
- Üzərimdəki böyük məsuliyyətdən aciz duruma düşmüşəm, təqətim qalmayıb görəsən bu işlərin sonu necə olacaq.
- Çalışırım və təqətim qalmayıb, azəri (dilim) bağlıdır, dövr onun zamanı deyil.
- İstəyirsən bağışla, istəyirsən küs, sənin önündə bal da, zəhər də eynidir.

Misal gətirdiyimiz şeir parçası Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin (№ 5179 “Pənc Gənc”, 718/1318-19-cu illər) Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan ən qədim əlyazmasına daxil olan “Leyli və Məcnun” poemasının götürülmüşdür. Bu əlyazma YUNESKO-nun dünya mədəniyyətinin qeyri-maddi irs siyahısına daxildir.

Nizami dövründə Azərbaycan-türk dilinə qarşı aşağılayıcı münasibəti gizlətmək və bəlkə də, şairin bizə göndərdiyi mühüm ismarıcı yaddaşlardan silmək üçün sonrakı əlyazmalarda bu misradakı “azərəm tuh əst” – “azər dilim aşağı təbəqənin dilidir” ifadəsi dəyişdirilərək “ke azərme to həst” yəni “nə qədər ki, sənin nəzərimdəyəm” kimi verilərək şeirin mənası dəyişdirilir:

می کوشم و در تنم توان نیست	کازرم تو هست باک از آن نیست
گر لطف کنی و گر کنی قهر	بیش تو یکی است نوش یا زهر

[3, s.439], [Misranın şərh: 4, s.22]

Göründüyü kimi, Dok. Dəstgirdi də misradakı bu sözü “azərəm” kimi oxumaqla, “tab və taqət” sözü kimi qələmə vermişdir: “Azər dilim aşağı təbəqənin dilidir” ifadəsi dəyişdirilərək “ke azərme to həst” yəni “nə qədər ki, sənin nəzərimdəyəm heç nədən qorxum yoxdur. Çünki

sənin önündə bal da, zəhər də eynidir [3, s.577]. Əgər dahi şairimiz ikinci misrada tapmaca yazmasaydı, o zaman biz hörmətli professor Dəstgirdinin bu beytə verdiyi izahı tam səmimiyyətlə qəbul edərdik. Diqqətçəkən məqam budur ki, nədənsə ikinci misrada dahi Nizami vicdanı qarşısında balla zəhəri eyniləşdirir. Əgər belə olarsa, onda bu şeirin heç bir məntiqi izahı yoxdur. Düşünürəm, əsrlərdən bizə boylanan Azərbaycanın mərd oğlu, xalqımızın sevimli şairi Gəncəli Nizami əslində bu misralarda bizə belə bir ismaric göndərmişdir:

- Ağıl insanı kamala aparır, amma bir yalnız addım atsan, əməyin məhv olar.
- Ey ağıl, sənin əlindən bezzim, düşdüyüm çətin vəziyyətdən çıxış yolu axtarıram.
- Getdiyim yol qorxuludu, mən bu yolda təkəm. Ümidim sənədir, yol göstərənəm sən olduğun üçün nədən qorxum.

- Çəkdiyim yükün ağırlığı qarşısında acizəm. Görəsən bu işlərin sonu necə olacaq?
- Daha mübarizə aparmağa gücüm qalmayıb, azər dilim məhv olur, zaman onun zamanı deyil.

- İstəyirsən məni bu üsyanıma görə cəzalandır, istəyirsən bağışla amma sənin önündə Azərbaycan dili (şeyrdə: bal), fars dili də (şeyrdə: zəhər) eynidir, deməklə əslində şairimiz yaralı ürəyinə təsəlli verib. Çünki nə Allahın, nə vicdanın önündə balla zəhər və ya xeyirlə şəhər eyni ola bilməz. Dahi Nizami Gəncəvi demək istəyir ki, ey məni ana dilimdə yazmağa qoymayan şahənşah, istəyirsən məni bu üsyanıma görə cəzalandır, istəyirsən bağışla. Amma mən öz dilimi sonsuz məhəbbətlə sevirəm. Allahın dərğahına çatanda, o, bizi hansı dildə danışdığımızı görə cəzalandırmır, Tanrının önündə dillər eynidir, o, bizi əməllərimizə görə qiymətləndirir. Düşünürəm, buna görə ölməz şair yazır ki, "sənin önündə bal da, zəhər də eynidir".

Fikrimi əsaslandırmaq üçün, bu şeyrdə işlənən "azərəm" sözünü də təhlil edək: şeyrdəki "azər" sözü fars dilindəki birinci şəxsin təkini bildirən "-əm" şəxs şəkilçisini qəbul edərək "azərəm" formasını almışdır, bu yerdə, yəni "azər dilim": آزرم =م+آزر

"توه"-tuh isə fars dilinin dialektində təbəqə (əhalinin bu və digər bir qrupu, cəmiyyətin bir təbəqəsi) qat, zolaq deməkdir [5, s.412]. Hal-hazırda "Əfqanıstanda yaşayan əfşarların öz dillərini "azəri" adlandırması da maraqlı faktır" [6, s.16].

"X əsrin sonu, XI əsrin əvvəlləri Azərbaycan ərazisində Oğuz tayfaları arasında əfşarların mövqeyinin güclənməsi ilə müşahidə olunan tarixi dönm Azərbaycan dilinin formalaşmasına da təsirsiz ötüşmür.

Əfşarlar (apşar, avşar, ovşar) haqqında ilk məlumata Mahmud Kaşğarının "Divani-lügət it-türk" əsərində, daha sonralarsa Rəşidəddin, yazıçı-oğlu Əlinin və Əbül-Qazi xan Həvinskinin yazılarında rast gəlinir. Təqribən VII-IX əsrlərdə əfşarlar iç-oğuz və dış-oğuz tayfalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Onların dili oğuz dilləri qrupuna daxildir. Zaman keçdikcə, əfşar dili oğuz dil qrupuna daxil olan başqa dillərin güclü təsiri altında əriyərək yox olmuş və hal-hazırda əfşar dili Azərbaycan dilinin dialektlərindən biri hesab olunur. Bu dil Azərbaycan dili ilə eyniləşdiyindən müstəqil olaraq tədqiq olunmamışdır. Tədqiqatçılar Əfqanıstanda yaşayan əfşarlar haqqında məlumat verərkən onların dilini də Azərbaycan dilinin dialekti olaraq xarakterizə edirlər.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, Türkiyədə, İraqda, Əfqanıstanda əfşarların yaşadığı geniş areal göstərən yüzlərlə toponimlər mövcuddur: Əfşar-çay, Əfşar-oba, Qalaçən-əfşar, Bəbə-əfşar, Yuxarı-əfşar, Çair-əfşar, Yarıncı-əfşar, Halıncı-əfşar və s.

XI əsrin sonu XII əsrin birinci yarısında səlcuq tayfaları tərkibində əfşarların Azərbaycana, İrana, Kiçik Asiyaya, ərəb ölkələrinə (xüsusilə İraqa) böyük köçü qeydə alınmışdır. Bu vaxt onların sayı 300.000 nəfəri keçirdi.

Bu gün əfşarlar Azərbaycan Respublikasında, İranın tərkibindəki Cənubi Azərbaycan vilayətində, Türkiyədə, İraqda və Əfqanıstan ərazisində yaşayırlar" [7, s.3].

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvi dövrü şərqdə Azərbaycan və fars dillərinin formalaşdığı bir dövr kimi yadda qalmışdır. Bu səbəbdən, "Xəmsə"nin ən qədim əlyazmalarında qədim Azərbaycan dilinin işartılarına rast gəlmək olur. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, biz həm də onu

etiraf etməli ki, Azərbaycanın klassik şairlərinin ilham mənbəyi onların ana dili olmuşdur. "Görkəmli filosof-şair Nəsimi öz nitq istedadının mənbəyi kimi Azərbaycan xalq dilini göstərir:

*Gərçi-Nəsimi sözün dadını verdi, vəli
Dada gətirdi anı ləfzi-şəkkərbarmız.
(Ləfzi və ya əlfaz; sözlər, kəlmələr, dil, mənası nəzərdə tutulur)*

Ölməz Füzuli ilə Azərbaycandilli şeyrdə fars sözlərinin işlənməsini poetik tələblə bağlaymışdır:

*Ol səhəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-təkih etməyib
Əksərən əlfazi məmərbutu nahəmvar olub". [8, s.52]*

Deyənləri nəzərə alsaq, iddia etmək olar ki, Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan və dünyada Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin ən qədim nüsxəsi hesab olunan 5179 nömrəli (1318-19-cu illər) əlyazmasının mətni həmin dövr şirin Azərbaycan-türk dilinin yazı qaydalarına uyğun işartıları-əsasları üzündə daşıyır. Fikrimizi "Pənc Gəncə"ə daxil olan "Leyli və Məcnun" dastanından gətirdiyimiz nümunələrlə əsaslandırmağa çalışaq: Dastanda rast gəldiyim

برجم، بوش، باک، بناهی، بشت، سیند، برداختم، برستم

(bərçəm-bayraq; buş-paltar, gizlətmək, örtmək; bak-pak; bənahi-pənahında; boşt-arxa; sebənd-üzərlik; bərdaxtəm-ödəniş etmək, başlamaq; bərəstəm-pərəstiş etmək) və s. kimi sözlərin müasir fars dilindən fərqli olaraq kar "p" hərfi ilə deyil, cingiltili "b" hərfi ilə yazılması mənə dəyişikliyində səbəb olur. Dastanda müasir fars dilinə yuğun پند، پیامبر، پهلو، پرده (pərdə-pərdə; peyğəmbər-peyğəmbər; pəhlu-qarşısında; pənd-məsləhət) və s. kimi sözlərin işlənməsi XII əsr fars ədəbi və danışq dilində nümunə gətirdiyimiz sözlərin deyilişi və yazılışı zamanı "p" səsi ilə yanaşı "b" səsinin istifadə olunmasını göstərir. Yuxarıda misal gətirdiyimiz sözlərdən fərqli olaraq, dastanda "pərdə" (pərdə) sözü həm də "bərde" kimi yazılmışdır:

این هفت فلک پرده سازی هست ز جهت خیال بازی
این برده ترا شناخت نتوان کین پرده بخود شناخت نتوان
کر برده شناسی از این قیاسی هم پرده خود نمیشناسی
کر بار بندی بلحن آواز بی برده در مزن در این ساز

[2, s.121, d]

(Əlyazma orijinal variantda olduğu kimi verilmişdir)

- Bu yeddipərdəli fələk, əslinə baxsan həqiqət deyir xəyaldır (Yəni maddi dünyada hər şey əfsanədir, heç bir madiyyət əbədi deyil).

- Bu qul səni tanıya bilmədiyi üçün, özünü tanıya bilmədi (Nəfsini aşı bilməyən kəs özünü tanıya bilməz, yəni duyğularını kontrol altına ala bilməz).

- Əgər belə pərdə tanıyansansa, niyə özünü tanımadın?

- Sən özünü Barbəd kimi mahir bilirsənsə, o zaman bu sazda xaric çalma (Əgər özünü belə Kamil bilirsənsə, onda özünü belə ədəbsiz aparma, yəni təkkəbbürü və mənaəliyi kənara qoy).

Göstərdiyimiz nümunələrdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XI-XII əsrlərdə yuxarıdakı variantların hər ikisi fars dilində mövcud olmuşdur. B/P hərfələrinin paralel işlənməsi qədim türk dilinin spesifik xüsusiyyətidir. "Müasir Azərbaycan dilində istifadə etdiyimiz "ev" sözü qədim türk dilində eb, ep kimi səslənmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında işlənən əfçi (qadın,

arvad, sahibə, ana) sözü qədim ebcı (əbçi, epçi) sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır” [9, s.24-25].

“Müxtəlif türk dillərinin dialektində (Altay, başqır, qırğız, qazax, türk, qumur, qaraqalpaq, tatar, özbək, türkmən, uyuğur) eyni sözlər həm “p”, həm də “b” samiti ilə işlənir. Azərbaycan dilinin faktları tarixən söz əvvəlində bəzi sözlərdə “p” samitinin cingiltililməsinin deyil, əksinə, cingiltili “b” samitinin karlaşmasını göstərir [10, s.116]. Məsələn, “paxırını açmaq (kiminsə gizli işinin üstünü açmaq) frazeoloji söz birləşməsindəki “paxır” sözü qədim türk dilində “bağır” (mis) kimi işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində bu sözün lügətdə mənası – mis, misi oksidləşdirmək yolu ilə əldə olunmuş yaşıl rəng, pas deməkdir [9, s.9]. Qədimdə qəlp qızıl pulun üstünü təmizləyib mis qatı üzə çıxarmaq paxırı açmaq hesab olunurdu.

Hal-hazırda Azərbaycan dilinin əksər şivələrində söz əvvəlində kar “p” səsinə üstünlük verilir: pumax, pıçax, pümün, piçin, pişməx və s. (qərb şivələrində) Azərbaycan dilinin şivələrinin bu xüsusiyyəti (kar “p” başlanğıcı) yazılı abidələrdə də öz əksini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində: parmak, paşmak, pay, pıçak, piç, piş, pürçək. Bu misallarda “parmaq” sözü 6 dəfə “b” hərfi ilə, 11 dəfə “p” ilə, “pay” sözü 39 dəfə “b” ilə, 9 dəfə “p” ilə yazılmışdır [10, s.116].

Yuxarıda apardığımız araşdırmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, o dövrlük Azərbaycan türkcəsinin təsirinə “Pənc gənc”ə daxil olan “Leyli və Məcnun” dastanında “pərdə” sözünün həm də “bərde” kimi yazılmışdır.

Analoji problemi “Leyli və Məcnun” poemasının əlyazmasında “ç” və “c” samitlərinin yerdəyişməsinə də müşahidə etmək olar. Dastanda جشم، جتر، چشم، برج، جو، آنجه، جه، جراق (çəşmə-çəşmə; cetr-çətir; çəşm-göz; cenan-belə; bərcəm-bayraq; cu-ona görə ki; cun-üçün; ane-ona görə; ce-nə; cərağ-çıraq) və s. kimi sözlərin müasir fars dilindən fərqli olaraq “ç” samiti ilə deyil “c” ilə yazılmasına aydınlıq gətirmək üçün müəyyən bir araşdırma apararaq. Sadaladığımız sözlərdən fərqli olaraq, bu dastanda bir neçə söz var ki, onlar həm “c” həm də, “ç” hərfi ilə yazılmışdır: جاده، جه، جهم، جهار، چار، چاه، چاه (cəhar-çəar (dörd); ce-çe (nə); cah-çah (quyu)). Dastanda təkcə “çərə” (çərə) sözü “ç” samiti ilə yazılmışdır. Dastanda c-laşmanın üstünlük təşkil etməsi bir daha onu təsdiq edir ki, həmin dövrdə dəri dili (saray dili hesab olunan fars dili), həm də Azərbaycan türkcəsinin təsiri altında olmuşdur.

“XI əsrdə M.Kaşğarının “türk” adlandırdığı tayfaların dilində adların və fellərin əvvəlində işlədilan “y” səsinə, oğuzların və qıpçaqların dilində “c” səsi uyğun gəlmişdir. Dilimiz tarixində söz önündə y-nin həm işlənməsi, həm düşməsi və həm də c-ya çevrilməsi özünü göstərir. Azərbaycan xalq dili təşəkkül etdikcə, “y” dialektinə istinad etmiş, c-laşma isə qalmışdır. Səfəvilər dövründən əvvəl fars dilində “coğrat:” (yoqurt, qatıq) sözü işlənmişdir. H.Zərinzadənin fikrincə Azərbaycan dilinin dialektlərində “yoğurt/yoğurd” deyilən söz “coğrat” sözü ilə, “yoğurmaq” isə “coğurmaq” feli ilə əlaqədardır. Qədim c/ç dialektinin izləri müasir şivələrdə saxlanılmışdır: corman//cormdan “süzülmüş ayran, ayrandan süzülmüş bərk süzmə qatıq” (Ordubad, Culfa, Zəngilan), corman “qatıq qarışdırılmış şor” (İrəvan), corman “turşumuş qatıq” (Tovuz, Ağdərə), çorm at “yorğa olmayan at” (Gəncə, Şəmkir), çormdağan “gedərkən atıb-tutan at” (Gəncə, Qazax)” [10, s.85-89] və ya Cənubi Azərbaycanda (Ərdəbil) “caqqılı” kimi deyilən söz Azərbaycan ədəbi dilində “çıqqılı” (balaca, kiçik) kimi səslənir.

“Ə.Dəmirçizadə yazır ki, müasir Azərbaycan dilində diş səsləri ç/c ilə işlənən “çağırmaq”, “caynaq” sözləri “Kitabi-Dədə Qorqud”da (müasir Azərbaycan dilinin şivələrində olduğu kimi) müvazi surətdə, bəzən diş səslili dil budağına xas ç-c ilə əvəz olunmuşdur” [10, s.85-89].

Dünyada “Xəmsə”nin ən qədim əlyazmasının niyə bu qədər Azərbaycan dilinin təsiri altında olmasının səbəbi təbii ki, Nizami dövrünün ictimai-siyasi vəziyyətidir. “Doğrudur, bu zaman da ərəb və fars dilləri elm və ədəbiyyat dili kimi Azərbaycanda hakim mövqə tuturdu. Ancaq XIII əsrdə ölkədə milli ədəbi dilin güclənməsi müşahidə olunur; ərəb-fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili də dövlət, sənət və elm dili kimi işlənmək hüququ qazanır. Bu zaman monqol istilası ilə bağlı sarayda və orduda monqol dili də işlənməyə başlayır. Düzdür, monqolların ordusunda çoxlu türkdilli əsgərlərin olduğundan monqol dili ilə yanaşı, türk dili də işlənir və bu monqolcanın hegemon ünsiyyət almasına mane olur. Monqol ordusunda türkləşmənin getdikcə güclənməsi

azərbaycanın fəallaşmasında və ordu vasitəsilə saraya və yüksək təbəqələr arasına nüfuz etməsinə təsir göstərir. Bu fürsətin sayəsində ana dilində yazılar genişlənərək dövrümüzdə qədar gəlib çatmışdır. Bizə gəlib çatan Azərbaycan dilli yazıların XIII əsrə aid olması məhz həmin tarixi-siyasi şəraitlə bağlıdır. Artıq bir dövrdə üç dildə (ərəbcə, farsca, Azərbaycanca) eyni dərəcədə yazmaq ustalığı sayılırdı” [8, s.48-49].

“Leyli və Məcnun” dastanından gətirdiyimiz digər bir nümunə ilə yuxarıda dediklərimizi isbat etməyə çalışaq. Dastanda yazılmış aşağıdakı sözlərə diqqət edək:

بايد، برانر، بولاد، شادان، پيز، دود، ديدنه، ايد، كردد، ماندر، انيزاد، پادشاهي، بود، خود، زد، جدا (bayəd-gərək; bəradər-qardaş; bulad-polad; şadan-şən; pədar-ata; dud-tüstü; dide-göz; ayəd-gələr; kərdəd-geri dönmək; madər-ana; adəmizad-insan; padeşahi-şahlıq; bud-olmaq; xod-özüm; zad-vurmaq; xoda-allah) və s. sözlərin yazılış qaydasına diqqət yetirsək, görərik ki, bu sözlərdəki “d” samiti ərəb dilindəki “z” (zal) səsi kimi yazılmışdır” [11, s.16].

“Türk tayfa dillərində dışarası, cingiltili “z” samitinin olduğunu M.Kaşğari göstərmişdir. Bu samitin tələffüzü ərəb dilindəki “zal” səsiylə uyğundur və Azərbaycan dilin ləhcəsində -dz kimi səslənir. Dışarası ذ “dz” səsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “şad”, Nəsiminin dilində “şad” və “adına” sözlərinin yazılışında müşahidə edilmişdir: şadz. Şadzılıqla çün gəmü gəmzarumi buldum; Adzinəyi bilənə məğfuru nacı derlər (Nəsimi).

Azərbaycan dilinin Qazax, Kəlbəcər, Çəmbəkənd, Karvansaray şivələrində söz ortasında və söz sonunda ədəbi dildəki diləni, kipləşən, cingiltili “d” samitinin yerinə dışarası, sürünən “dz” səsi işlənir: odz, gədzə, gedzir, qudza və s.” [10, s.90].

“Leyli və Məcnun” dastanında diqqətəməli çəkan digər misalları da gözdən keçirək. Məsələn: [2] (nənk-pas; nəhənk-nəhəng; becənk-müharibə; rənk-rəng; təng-dar; konk-lal; bozork-böyük; mərk-ölüm) və s. kimi sözlərin müasir fars dilindən fərqli olaraq, başqa bir üsulda yazılması faktı yuxarıda yürütdüyümüz mülahizəni bir daha təsdiq edir. Belə ki, müasir fars dilində bu sözlər söz sonunda “k” hərfi ilə deyil, “g” hərfi ilə yazılır: ننگ، نهنگ، بنگ، رنگ، سنگ، تنگ، کنگ، بزرگ، مرگ və s.

Dastandan gətirdiyimiz misallardan aydın olur ki, bu sözlər türk-Azərbaycan dilinin təsiri ilə söz sonunda:

1) نک

2) ک

- samitləri ilə yazılmışdır. “1.-ng, 2.-n, samitləri hələ XII əsrin ən böyük dilçisi olan Mahmud Kaşğarının və XIV əsr dilçisi İbn Mühənnanın da qeyd etdikləri kimi, ərəb əlifbasında olmayan samitlərdir və buna görə də ərəb əlifbasında belə samitlərə məxsus hərfi əlamətlər olmamışdır. Bu samitlər ərəb əlifbasını qəbul edərkən iranlılar tərəfindən düzəldilərək- گ - g, türk dillərinə təbiiqə zamanı isə

- ng - ng, -n, düzəldilmişdir” [12, s.35] “n.- dilərxası sonorlu cingiltili səsdır. Bu səse sağır “nun”, və ya velyar “n” deyilir. “n,” səsi dilin arxa tərəfinin arxa damağa yaxınlaşması ilə deyilir.

Bildiyimiz üzrə, “n,” səsinin qədim şəkli qovuşuq -nq, -ng, -ng olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilərik. M.Kaşğaridə: manga, sanga, songur “son”, tengi “tanrı”, tengiz, A. Bakıxanovda: onga (Kitabi-Əsgəriyyə), M.F.Axundovda: yengico, yengi, songra (Kazimbəy “Dərbəndnamə”) sonqra, donquz, donqar>donar və s. Daha sonralar qovuşuq “nq” səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin -n ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə -q, -ğ, -g səslərinə üstünlük verilmişdir.

“n,” səsi indiki halda ədəbi dil və bir sıra dialektlərimizdə işlənmədiyi kimi, bəzi dialektlərimizdə canlı şəkildə, bəzilərinə də onun izləri nəzərə çarpır. Buna görə, “n,” səsinin işlənilməməsinə nəzərə alaraq Azərbaycan dialekt və şivələrini üç qrupa bölmək olar. Birinci qrup şərq qrup dialekt və şivələrini üç qrupa bölmək olar. Birinci qrup şərq qrupu dialekt və şivələri daxildir ki, burada “n,” səsi işlənmir. İkinci qrup qərb qrupu dialekt və şivələri daxildir ki, burada “n,” səsi geniş şəkildə işlənməkdədir. Burada “n,” səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə (yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət və xəbər şəkilçilərində) özünü göstərməkdədir; məs.:

ön,lüx/ mən.əx /son,ra/ son, /an,arı/ yerin, / man,a/ san,a/ gedin,/ görsən, iz/yerin, və s. Üçüncü qrupa Nuxa, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad dialekt və şivələri daxildir ki, burada “n,” səsi tədricən çıxaraq, öz burunda səslənmə xüsusiyyətini özündən əvvəl və sonrakı səsləyə vermişdir” [13, s.76-77].

Aparığımız araşdırmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin ən qədim əlyazmasından misal çəkdiyimiz sözlərin fars dilində doğru səslənməsinə nail olmaq üçün, bu sözlərin sonunda “n,” səsndən istifadə olunmuşdur. Yəni bu halda, adı bizə məlum olmayan bir türkdilli xəttat və şair əsərin üzünü köçürərkən sözlərin fars dilində türkcəyə yaxın səslənməsinə nail olmaq üçün, bu sözlərin sonuna “n,” səsinə əlavə etmişdir. Yəni tanımadığımız alim, şair “n,” səsinin ərəb əlifbasının türk dilinə tətbiq olunan formasından istifadə edərək bu sözlərin deyilişi ilə yazılışını eyniləşdirmişdir: sən,; bozorn,; tən, və s.

Nizami dövrünə aid Hollandiyanın Leyden kitabxanasında saxlanılan کتاب مجموع ترجمان ترکی – و عجمی و مغلی و فارسی – “Türkcə-farsca və monqolca-farsca lügət kitabı”na da [14] baxsaq, görürük ki, qədim türk dilində “k” hərfi ərəb dilində olmayan n,p/q səslərinin yazılması üçün istifadə olunmuşdur. “q” hərfini yazmaq üçün ک – simvolundan, “n,” hərfini yazmaq üçünə altı simvol-dan istifadə olunmuşdur. Kökünü qədim türk dilindəki “sil:silkil” – سل کل – silmək, təmizləmək feilindən götürmüş “silik: silikkil” – سلک کل – silkələmək feilinin müxtəlif türk dillərindəki səslənmə formasını nəzərdən keçirsək, görürük ki, karaimca- silk; noqayca- silk; tatarca- selkü; başqırca – helke; qarakalpakca- silki; qazaxca – silki; [15, s.188] silik kimi işlənən söz Azərbaycan dilində “silgi” kimi yazılır və səslənir.

Yuxarıda apardığımız araşdırmadan belə aydın olur ki, dünyada “Xəmsə”nin ən qədim əlyazması kimi YUNESKO-nun qeyri-maddi irs siyahısına daxil olan kitab doğma Azərbaycan-türk dilimizim təsiri altında yazılmışdır. Göründüyü kimi, bu misilsiz tarixi sənət əsərinin dilini öyrənməklə biz, ictimaiyyət üçün maraqlı olan qədim Azərbaycan-türk dilini yenidən canlandırma bilirik.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz fars-saray dilinin yazılış və danışq qaydası birdən-birə müasirləşməmiş, təqibən XVIII əsrin sonuna qədər təkamül prosesi keçmişdir. Fikirimizi əsaslandırmaq üçün, Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzənin “تحفة سامی” (Saminin töhfəsi) kitabından misal gətirə bilirik:

بصد خون دلت دور مانه دهد از قطره اشک آب و دانه

(Min bir əzabla ürəyin məndən uzaq qalır, gözündən yaş dənə-dənə tökülür) [16, s.23].

Və yaxud əsərin müxtəlif yerlərində فلك، دلتتك، تفك، سكت، كوچك، بك، خاك، [16, s.26,b; 27; 33,b; 46,a; 62,a,b və s.] rast gəldiyimiz sözləri nümunə gətirə bilirik.

Səfəvilər dövrünə aid olan digər qiymətli mənbədə isə “alça” sözü həm də, “alca” kimi işlənmişdir: الجة و ya الجة (Səfəvilər dövrünə aid olan diplomatik sənədlər toplusu 1501-1722-ci illəri əhatə edir) [17, s.39].

Nəticə / Conclusion

Məqalənin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, tarixi reallığın tələbi olaraq əsrlər boyu fars və Azərbaycan dili müştərək inkişaf prosesi keçmişdir. Bu səbəbdən, araşdırmamız bizi ziddiyyət ələminə qaytarır. Müasir dilçilikdə bu problemlərdən irəli gələn qavranış kifayət qədər arınmamışdır. Buradan belə anlaşılır ki, bu dillərin təkamül və saflaşma mərhələsi geniş və mürəkkəb bir proses olmuşdur. Həmişə məlumdur ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında “dirilik suyu” elm-bilik amilidir, buna “nitq nəfsi” də deyilir; “bəliq” isə dil, nitq, fikir vasitəsi hesab olunub. Bu səbəbdən, dahi şair “Xəmsə”yə daxil olan müxtəlif əsərlərdə sözü misilsiz qüvvə-gələcəyə böyük informasiya daşıyıcısı kimi qiymətləndirib:

“Ən qədim və ən təzə şey

Sözdür və bu sözdə söz vardır

Vərlığın anası yaradılışın (əvvəldən indiyə qədər)

Sözdən yaxşı heç bir fərzənd doğmayıb.

Sən demə ki, söz sənətkarları ölmüşlər,

[Xeyir] onlar söz dəryasına baş vurmuşlar.

Onlardan hər kimin adını çəksən,

Bəliq kimi həmin sudan [dəryadan] baş qaldırar.

Ruh kimi eybsiz olan söz

Qeyb xəzinəsinin xəzinədarıdır.

Eşidilməmiş hekayətləri o bilir,

Yazılmamış kitabları o oxuyur.

Tanrının bütün yaratdıqlarında,

Gör, sözdən başqa yerdə nə qala bilər?!

Adam oğlundan yadigar qalan

[Yalnız] sözdür, qalan hər şey yeldir”. [18, s.45]

Nizami Gəncəvi doğma ana dilini sevmiş və fars dilində qələmə aldığı “Xəmsə”də Azərbaycan dilinə böyük sevgisini müxtəlif bədiivəsitiylə nəzərə çatdırmışdır.

Əsrlər keçməsinə baxmayaraq, bu günümüzdə də görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını dünya tarixçiləri, dilçiləri, alimləri tərəfindən dönə-dönə öyrənilir. Deyilənləri nəzərə alsaq, dahi şairimiz yaradıcılığı hələ uzun əsrlər sonra da Azərbaycanı dünyada məşhur edəcək bizim milli sərəvətimizdir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Xudiyev. – Ankara, 1997.
2. چنچ گنج. از نظامی است. اسکندر نامه، هفت چیکر نوشته 718، لیلی مجنون، شرف نامه نستعلیق 718، عنوان مشکى درشت جاد زرین با سرلوح و هفده مجلس تصویر مغولی (ص ع)، وزیرى. (فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. تألیف محمد تفی دانش و پژوهش. تهران انتشارات دانشگاه -1346. جلد پانزدهم. ص-4139)
3. کلیات خمسة نظامی. مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، اسکندر نامه، اقبالنامه. مطابق نسخهٔ تسحیح شدهٔ وحید دستگردی. موسسه انتشارات نگار. تهران 1372.
4. نامهٔ لیلی و مجنون، حکیم نظامی گنجوی، بر اساس چاپ وحید دستگردی/ اعرابگذاری، معنای واژه‌ها و فهرست الفبایی مصراع‌ها: محمد علی مقدمفر. تهران: فکررو، 1386.
5. Персидско-русский словарь. Академия Наук СССР, Институт Востоковедения. Издательство “Советская Энциклопедия”. – Москва, 1970.
6. Azərbaycan dili tarixi məsələləri (elmi əsərlərin tematik toplusu). – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989.
7. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1989.
8. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına dilçilik institutu. – Bakı: Elm, 1991.
9. Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-etimoloji tədqiqlər (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1987.
10. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dərs vəsaiti). Elbrus Əzimov. – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1999.
11. Ərəb dili (Dərs vəsaiti). – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1958.
12. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. – Bakı: Elm, 1999.
13. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. – Azərtədrisnəşr, 1962.
14. Leyden, № 517, Warner. Əlyazma 27 şaban 643 cü ilə aiddir/28 yanvar 1245-ci il)

15. Исследование по лексике старокыпчакского памятника XIII в. - "Тюркско-Арабского словаря". – Алма-Ата, 1970.
16. Б-5119. تحفة سلمى. "Самов подарок". Автор سام ميرزابن اسمعيل صفوى Сам-Мирза б. Шах-Исмаил Сафави (р. 923/1517, ум. 984/1576 г.)- второй сын Шах-Исмаила Сафави (воц. 907/1502, ум. 930/1524). Данный труд, написанный в 975/1550 г. Представляет собой жизнеописание и антологию персидских поэтов, состоящих из семи сахифа.
17. Персидские дипломатические документы времен шаха Сафи I из собрания Российского государственного архива древних актов. Издание подготовлен А.А.Андреев, Д.Д.Копанева, С.Е.Костиков, Е.П.Писчурникова, М.Е.Резван, Т.А.Слесарев, В.А.Шо-рохов, О.М.Ястребова. – Санкт-Петербург: Наука, 2021.
18. Nizami Gəncəvi. Yeddi Güzəl. (Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Rüstəm Əliyev). – Bakı: Qanun, 2021.

Традиции азербайджанского языка в древнейших рукописях "Хамсы" Низами Гянджеви

Хурниса Баширова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: bhurnisa@gmail.com

Резюме. Творчество нашего гениального поэта Низами Гянджеви является для нас незаменимым источником при анализе процесса эволюции литературного языка Азербайджана. Таким образом, мы провели исследование текста эпоса "Лейли и Меджнун", взятого из книги "Пандж Гандж" (дата написания книги: 1318-19 гг.), которая считается древнейшей рукописью "Хамсы" в мире, вошедшей в творчество нашего гениального поэта. Из статьи видно, что процесс уточнения этих языков занял сложное и продолжительное время.

Ключевые слова: древнеазербайджанский-тюрский язык, "Пандж Гандж", Низами Гянджеви, "Лейли и Меджнун", азербайджанский язык